

что дает возможность существенно расширить актуализованную источниковую базу по истории отдельных городов Южной Украины, проследить тенденции в изменениях политики официального Петербурга как по отношению к региону в целом, так и к его составляющим, обратить внимание как на специфические черты урбанизационных процессов на Юге, так и на место этих процессов в общеимперском контексте.

Ключевые слова: урбанизация, город, Южная Украина

*Konstantinova V. M.*

**The first decade of the city reform:  
the towns of Southern Ukraine in the mirror of the Complete Collection of laws of the Russian empire**

The article is devoted to the systematization of materials of Complete Collection of laws of the Russian empire of 1870 – 1881 about the towns of Kherson, Taurida and Yekaterinoslav Provinces. It gives the chance to enlarge primary source's base about the history of particular Southern Ukrainian towns, to track the tendencies in the changes of the policy of official Petersburg in relation to the region, and to its components, to pay attention at specific characters of urban processes in the South, so as at the place of these processes in the all-imperial context.

Keywords: urbanization, town, Southern Ukraine

*Приймак О. М.*

**СОЦІАЛЬНІ ПАРАЛЕЛІ РЕАЛІЗАЦІЇ ЕКСТЕНСИВНОГО НАПРЯМКУ АГРАРНОЇ  
ПОЛІТИКИ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТЬ**

Аграрна політика є однією з визначальних детермінант розвитку села. В умовах трансформації суспільства її складові мають дуалістичний характер, що пов'язано як з необхідністю збереження соціального спокою серед населення, так і доцільністю впровадження змін в сільському господарстві. Така закономірність є природною та робить можливість проведення паралелей між сучасними заходами уряду в аграрному секторі й тими процесами, що відбувалися в сільській місцевості під впливом важелів аграрної політики наприкінці ХІХ – початку ХХ століть. До того ж, використання історичного досвіду у сьогоденні стане більш раціональним у разі врахування регіонального аспекту досліджуваної проблеми.

Мета статті полягає в розкритті соціальних паралелей реалізації екстенсивного напрямку аграрної політики на Півдні України кінця ХІХ – початку ХХ століть.

Загальні аспекти з теми публікації отримали достатнього розкриття в імперській, радянській та сучасній історичній науці. Вони висвітлені в роботах С. К. Огановського, М. П. Качаровського, С. М. Прокоповича, А. М. Анфімова, С. М. Дубровського, В. С. Вдовіна, В. С. Дякіна, К. М. Тарнавського, М. О. Рубача, П. П. Панченка, М. А. Якименка, О. М. Краснікової та інших. При цьому, в їхніх працях аграрна політика в Росії розглядалася з двох позицій. Вона, з одного боку, розкривалася як система заходів спрямованих на підтримку еволюційного характеру розвитку сільського господарства зокрема та держави в цілому. З іншого, аналіз аграрних перетворень досліджуваного періоду здійснювався в контексті пошуку закономірностей падіння Російської імперії та спалаху революції. Лише деякі історики, в цьому контексті, здійснювали спробу пошуку регіональних особливостей реалізації важелів аграрної політики. Серед останніх Південь України обрали територіальним об'єктом дослідження А. Є. Аріна, Г. Г. Котов, К. В. Лосева, І. А. Сабадирев, Є. В. Сизоненко, А. І. Карагодін та інші. Втім,

аграрна політика імперських урядів розглядалася істориками не як динамічне, а як статичне явище. Її елементи та важелі поєднувалися в єдину цілісність без виокремлення підсистем. Не враховувався транзитарний характер суспільства в цілому та селянства зокрема. Поза увагою залишилися питання соціальної рефлексії щодо змін у напрямку аграрної політики, а також щодо пошуку державною правлінською елітою нової соціальної опори на селі. Внаслідок такого стану речей тема соціальних паралелей реалізації екстенсивного напрямку аграрної політики на Півдні України за часів ринково-капіталістичної трансформації потребує окремого розкриття.

Елементами екстенсивного напрямку розв'язання селянського питання в регіоні, як і в цілому на території Російської імперії, були діяльність місцевих відділень Селянського поземельного банку та регулювання переселенського руху. Близькою до них за сутністю протягом досліджуваного періоду слід також вважати, на нашу думку, й політику спонукання створенню асоціативних форм селянської самоорганізації.

Селянський поземельний банк був створений у 1882 р. [1, с. 12]. Майже відразу були відкриті його південноукраїнські відділення — Таврійське (початок 1884 р.), Катеринославське (10 травня 1883 р.) та Херсонське (28 травня 1883 р.). При цьому, внаслідок відсутності значного обсягу робіт, перші два відділення у 1891 р. об'єдналися в Таврійсько-Катеринославське з розташуванням у м. Сімферополі [2, оп. 1, спр. 931, арк. 12 — 14].

У поєднанні з Державним та Дворянським поземельним банками ця фінансова установа діяла як складний регулятор земельного ринку Російської імперії. Соціальна місія Селянського банку, в цьому контексті, зберігала станом сутність й полягала в наданні селянам допомоги у придбанні земельних ділянок. Виходячи з останньої характер функцій купівлі, утримання, продажу землі та надання позик банку змінювався паралельно з еволюцією курсу аграрної політики, а також, в деяких випадках, не носив ознаки комерційності [3, с. 214].

По мірі розгортання ринково-капіталістичної трансформації та актуалізації селянського питання отримували змін принципи функціонування банку. Патерналізм серед них поступався раціональності. При цьому перевага першого була відчутною в роботі досліджуваної фінансової установи до 1905 року. Вона мала прояв в таких принципах як сприяння в купівлі землі громадам та товариствам, перевага оренди банківських земель над продажем селянам одноосібникам, блокування можливостей купівлі ґрунтів сільськогосподарського призначення особами недворянського та неселянського походження.

Але вже з середини 80-х рр. XIX ст. у діяльності Селянського поземельного банку став відчуватися вплив ринково-раціональних детермінант. У 1885 році, з прийняттям нового Статуту, місцеві відділення Селянського поземельного банку отримали можливість придбання маєтностей за власний рахунок. Згодом, в журналі Державної ради від 30 травня 1889 р. керівництву банку вже прямо вказувалося на необхідність зосередження уваги на благоустрої заможних селян, які виходили зі складу общин. Тим самим банк мав сприяти створенню прошарку дрібних власників, які б слугували джерелом економічного розквіту країни та опорою громадянського порядку [4, оп. 44, спр. 235, арк. 7].

Після підписання Закону від 3 листопада 1905 р. Селянський поземельний банк був включений до складу важелів Столипінської аграрної реформи, внаслідок чого він отримав право на ведення посередницької діяльності, на використання замість

грошей власних цінних паперів, на застосування широкого спектру позик під заставу земель. До того ж, фонд його був поповнений маєтностями, що надійшли від казенного та удільного відомств [5, с. 198].

Разом з цим, внаслідок порівняно вищого рівня розвитку аграрного капіталізму на Півдні України місцеві відділення Селянського поземельного банку не мали високих результатів діяльності. Попри той факт, що купівельні та посередницькі операції цієї установи з землею проходили за ринковими цінами (від 153 крб. за дес. в Олександрівському до 239 крб. за дес. в Херсонському повітах, наприклад на 1908 р.) [6, с. 167], селяни змогли покращити своє землеволодіння лише на 525 995 десятин, або всього на 7,5 % [7, с. 119]. Але ця площа складала лише половину від тієї, що перейшла до рук південноукраїнських селян протягом досліджуваного періоду. Втім, як і в цілому по Росії, попередніми власниками таких маєтностей були в регіоні казна (15 %), дворяни (65 %), купці (15 %) та селяни (5 %). Більшість з останніх трьох попередньо заклали свої землі під заставу у місцевих відділеннях Херсонського Земського, Дворянського та Азово-Донського банків, а також у приватних осіб й позикових акціонерних товариствах, а головною причиною продажу виступали значні грошові борги. Слід також додати, що на початку 1917 р. на балансі південноукраїнських відділень цієї фінансової установи знаходилося 177 437 десятин (або 51 % фонду), що були отримані від неспроможних власників та придбані у колоністів [8, с. 74].

Протягом 1882 – 1914 рр. селяни Півдня України придбали з маєтків банку 12 314 ділянок. Внаслідок домінування до 1905 р. в його роботі патримоніальних принципів третина цих ділянок перейшла у власність общин та товариств [7, с. 121]. Раціоналізація курсу аграрної політики обумовила перехід досліджуваної фінансової установи до роботи переважно з одноосібними клієнтами. При цьому, із загальної кількості проданих в регіоні в роки Столипінської реформи банківських ділянок 2 595 (33 %) були хуторами. Загальна площа останніх сягала 33 005 десятинам [9, с. 186].

Банківські хутори, які перейшли на Півдні України до рук селянства поділялися, за площею, на три групи: від 7 до 15 десятин; від 16 до 30 десятин; від 31 десятини й більше. До складу першої групи належало 1 827 (68 %) хуторів, до другої – 634 (26 %) й до третьої – 47 (6 %). Втім, наприклад, в досліджуваних повітах співвідношення їх було неоднаковим й дорівнювало в Катеринославському та Олександрівському – 78 : 20 : 2, в Дніпровському та Мелітопольському – 75 : 22 : 3, в Херсонському – 89 : 9 : 2 [9, сс. 197 – 198].

Внаслідок специфіки місцевих природно-географічних умов, традицій господарювання та рівня матеріального забезпечення клієнтів, переважна більшість – 66 % проданих банківських ділянок мали на Півдні України вигляд відрубів. З них 2 473 (47 %) мали розмір від 7 до 15 десятин, 1 882 (36 %) – від 16 до 30 десятин, 862 (17 %) – від 31 десятини й більше. В цьому контексті, якщо в Олександрівському, Катеринославському та Херсонському повітах показники співвідношення між різними групами відрубів дорівнювали середнім по регіону, то особливістю Дніпровського та Мелітопольського повітів була відсутність на банківських землях відрубів нижчої групи й наявності значної кількості – 303 (26 %) ділянок з розміром більшим ніж 31 десятина. На території Бердянського повіту хуторів та відрубів на банківських землях створено не було [10, с. 94].

Якщо розглядати заходи щодо створення хуторів та відрубів на землях, які перейшли до селян Півдня України при посередництві банку, то побачимо, що

вони також не мали значних результатів. З 8 832 ділянок лише 2 211 (46 %) були куплені селянами-одноосібниками. Але переважна більшість останніх мала розмір понад 30 десятин.

Натомість землі приватних власників, що були придбані південноукраїнськими селянами за посередництвом банку перейшли переважно у власність общин та товариств. Площа їх, в цілому, за весь період, складала 142 816 десятин. З них третина припадала на общини Катеринославського, Херсонського та Бердянського повітів [11, сс. 6 – 7]. Тобто в умовах ринково-капіталістичної трансформації в регіоні мала місце тенденція залучення сільських общин до земельного ринку. Але купівельні операції останніх мали не товарне, а споживче призначення.

Аналізуючи соціальний аспект ліквідаційної та посередницької діяльності південноукраїнських відділень Селянського поземельного банку слід додати, що вона не мала масового характеру. В її межах потреби у збільшенні розміру орної площі задовольнили тільки 12 064 (1,7 %) місцевих селян. Але в тогочасних економічних умовах півдня, на території якого землі сільськогосподарського призначення були предметом ринкових відносин та операцій багатьох банків, це був один з найкращих результатів.

До того ж, державна підтримка дозволила Селянському банку у 1905 р. розширити не лише спектр, а й обсяги фінансової пропозиції іпотечних послуг. Останніми, до 1914 р., в регіоні скористалися 13 960 (80 %) селян-покупців. Більшість з них була надана клієнтам у розмірі 90 % від вартості заставленої землі й мала термін повернення 55,5 років. При цьому, на Півдні України частки позик Селянського банку були на 3 – 4 % більшими ніж в інших регіонах Російської імперії [12, с. 44].

Раціоналізація курсу аграрної політики й розв'язання селянського питання призвели на початку ХХ ст. до зміни пріоритетів при виборі клієнтів. Якщо на попередньому етапі перевага віддавалася колективному суб'єкту купівлі землі, то з 1907 р. його змінив одноосібний власник. Образ останнього, згідно із змістом інструкцій керівництва банку до місцевих відділень, пов'язувався з господарюванням за рахунок землеробства і існування потреби у збільшенні власної ділянки. Тобто бажаним клієнтом цієї фінансової установи став не заможний селянин, а потенційний середняк. Цей факт підтверджується й показниками забезпечення клієнтів банку худобою, реманентом, а також розміром площі не стільки власної, скільки орендованої землі.

Слід підкреслити, що в різних регіонах Російської імперії серед клієнтів банку існувала неоднакова частка безземельних та малоземельних селян. Найменшою вона була на території Середнього та Нижнього Поволжя (43 %), а найвищою – на Правобережній та Південній Україні (88 %). Але наявність в їхніх господарствах надлишку реманенту та робочої худоби виступала тим потенціалом, що дозволяв підвищити економічний та соціальний статус.

Переважна більшість селян-клієнтів банку на Півдні України належала до прошарку потенційних середняків. З тих, наприклад, хто у 1910 р. придбав за допомогою іпотеки земельні ділянки 59 % були безземельними, 29 % – з розміром земельної власності від 1,5 до 15 десятин, й 12 % – мали від 16 до 25 десятин. Разом з цим, 61 % з них мали в оренді 15 784 десятини. Тобто на господарство кожного з таких селян припадало ще по 8,7 десятин орної площі. Цей показник був у 1,2 рази вищим ніж у клієнтів Селянського банку

в губерніях Правобережної України та у 4 рази вищим загальноросійських показників [13, с. 52].

Крім того, селяни-покупці банківських ділянок на Півдні України худобою були забезпечені також краще. У 35% з них у господарстві налічувалося 2 – 3 коня. На кожне з них припадало по одному волу, дві корови та чотири голови дрібної рогатої худоби. Лише в 7,2 % випадках у клієнтів банку існувала нестача тяглової сили [9, с. 302].

В різних повітах південноукраїнських губерній показники майнового забезпечення селян, які купували землю з фондів або за посередництвом банку, були неоднаковими. Якщо в Катеринославському та Олександрівському повітах вони майже дорівнювали середнім по регіону, то в Херсонському – мали суттєво нижчий рівень. В Мелітопольському, Бердянському та Дніпровському ці показники були вищими: за кількістю тягової худоби – у 2,3 рази, орендованої площі – у 2 рази, багатоземельних покупців у 1,5 рази [14, с. 111].

У 1910 р. з фондів Катеринославсько-Таврійського та Херсонського відділень Селянського банку, як і в інших підрозділах цієї установи по європейській частині Російської імперії найменше землі – 1 656 десятин (4 %) перейшло у власність багатоземельних, 13 314 десятин (31 %) до рук малоземельних та найбільше – 28 306 (65 %) десятин придбали безземельні покупці.

Але розмір куплених різними групами селянства банківських ділянок був неоднаковим; він лише у двох нижніх співпадав з аналогічними показниками на Правобережжі України та Нижньому Поволжі. Тобто, якщо малоземельні та безземельні покупці збільшили власне землеволодіння на 16,1 та 15,2 десятини, то багатоземельні клієнти – на 40 десятин. Ця риса була характерною лише для південноукраїнських губерній. До того ж, переважна більшість представників останньої групи мешкали на території Дніпровського, Мелітопольського та Херсонського повітів [15, с. 327].

Відтак, координація принципів діяльності Селянського поземельного банку на початку ХХ ст. уможливила прискорення висхідної вертикальної мобільності серед сільського населення. Внаслідок ліквідаційної та посередницької роботи його відділень на Півдні України 68 % клієнтів підвищили розмір власного земельного володіння до рівня заможних селян, а 31 % – до рівня селян-середняків. Але, в абсолютному контексті, послугами банку, як каналом для підвищення економічного та соціального статусу скористалися, в досліджуваній період, 1,7 % селян регіону.

Другою складовою екстенсивного напрямку аграрної політики протягом досліджуваного періоду було переселення. Стимулюючи територіальну мобільність селянства уряд переслідував дві мети – заселення та господарське освоєння окраїн імперії, а також зменшення щільності сільського населення в губерніях її Європейської частини. В межах останнього санкціонувалася можливість збільшення односельцями власних ділянок землі за рахунок отримання наділів відбулих.

Формування концепції переселенської політики проходило в руслі фази зростання актуалізації аграрного питання, що призводило до інституціоналізації її нормативної бази за раціональним вектором. З 80-х рр. ХІХ й до початку ХХ століття остання ще мала ознаки патримоніальності – уряд встановлював лише адміністративні перепони переселенцям. Останні, у поєднанні з територіальною віддаленістю регіонів заселення та нестачею коштів у селян, обумовлювали

наявність незначних обсягів цього типу соціального руху. Але з 1906 р. переїзд селян з європейських губерній до Сибіру та Зауралля отримав якісно нового рівня організації. Сутність його полягала не лише у концентрації функцій адміністрування переселенським рухом в руках землевпорядних комісій та земських начальників, а й у наданні державної допомоги та пільг від'їжджаючим. Крім того, в регіонах колонізації для широкого розгортання справи до відання створеного у 1907 р. Переселенського Управління переходили значні площі казенних земель, розверстання яких проходило за ділянковою схемою. Втім, впровадження принципу вільного ходацтва та переселення призвело лише до наповнення окраїнних областей незаможними селянами, а також до часткової втрати місцевим чиновництвом контролю за розверстанням земель [16, с. 54].

З прийняттям 11 січня 1909 р. «Правил про введення механізму обмеженого ходацтва та переселення» відбулася зміна головного принципу відбору бажаючих оселитися на новому місці. Категорія масовості, або кількості колонізації окраїн була замінена в Правилах якісністю. Відповідно до їх змісту органи місцевої адміністрації в регіонах від'їзду селян повинні були формувати переселенські партії, від яких до областей колонізації відправлялися групи ходаків. На останніх покладалося завдання закріплення необхідної кількості ділянок. Тільки після повернення ходаків переселенські групи отримували необхідні документи та дозвіл на від'їзд. Крім того, з 1909 р. уряд суттєво скоротив перелік та обсяг пільг, що надавалися селянам для перевезення майна по залізниці. Такими заходами створювалися перепони для заселення окраїн бідняками. Натомість чиновникам в регіонах від'їзду пропонувалося при формуванні переселенських партій віддавати перевагу середнякам та заможним селянам [17, с. 18].

Зміни в нормативно-правовій базі відбилися на ході переселенського руху. З 80-х рр. XIX ст. й до 1909 р. мала місце стійка тенденція зростання його обсягів. При цьому, пік інтенсивності переселення до Зауралля та Сибіру мав місце в 1906 – 1909 рр., протягом яких з європейських губерній Російської імперії виїхало 56 % селян-переселенців. Але протягом 1910 – 1916 років обсяги заселення окраїн постійно скорочувалися [7, с. 176].

Рефлексія південноукраїнського селянства на зміну курсу переселенської політики була достатньо потужною. На нашу думку можна виокремити декілька причин такого стану речей. По-перше, відіграв роль чинник соціальної пам'яті. Селяни Катеринославщини, Херсонщини та материкових повітів Таврійської губернії були нащадками тих, хто протягом попередніх 100 – 120 років заселяв Приазовські степи. Відтак, між моментом прийняття рішення про переселення у Сибір чи Зауралля та приходом їх предків на Південь України існував відтинок часу, що вимірювався 3 – 4 поколіннями. В останній чверті XIX століття й надалі, в умовах зростання земельного голоду у свідомості схильних до соціальної мобільності південноукраїнських селян відтворювалася згадка пращурів про незаймані ґрунти у степу, яка ототожнювалася з інформацією переселенських агентів та ходаків про вільні землі за Уралом. По-друге, капіталізація аграрного сектору, зростання кількості населення, зменшення площі незайманих земель й наявність стійкої традиції екстенсивного землеробства стали причинами того, що вже після Селянської реформи 1861 р. населення Півдня України почало від'їжджати до окраїн Російської імперії. На кінець XIX ст. південноукраїнське селянство, таким чином, вже мало досвід участі у переселенському русі. По-третє, селянське переселення з Півдня України отри-

мало масового характеру лише після побудови у 1896 р. Сибірської залізниці. З цього моменту обсяги від'їзду сільського населення з регіону, у порівнянні з попереднім періодом, зросли майже у два рази. Саме зведення залізниці, як засобу умовно комфортного та нетривалого переїзду до нового місця проживання, стало причиною того, що за показниками селянського переселення південноукраїнські губернії, у порівнянні з іншими губерніями європейської частини Російської імперії на початку ХХ ст. піднялися з четвертого до першого десятку. По-четверте, високі темпи приватизації надільних земель та землевпорядних робіт з одного боку, та можливість отримання значної казенної ділянки у разі від'їзду з іншого, призвели до того, що у 1906 – 1910 рр. Південь, разом з Лівобережжям України, зайняв перше місце за масштабами переселенського руху.

На початку ХХ ст. з Півдня України до областей колонізації від'їхало 490 323 особи, що дорівнювало 17 % від загального числа переселенців та 6,03 % від кількості сільського населення в регіоні. Разом з цим, внаслідок неврахування урядом місцевих особливостей розвитку, частка нелегалів серед переселенців та ходаків з Півдня України була в 1,2 рази більшою, ніж в інших регіонах Європейської Росії, й сягала 50,6 % загальної їх кількості [18, с. 34].

Зазначені вище чинники обумовили той факт, що обсяги невдалого ходацтва та зворотного переселення у вихідців з Півдня України були в 1,5 рази більшими середнього показника по Європейській Росії. Всього за весь період Столипінських аграрних перетворень до Південного Степового регіону повернулося 95 123 особи, що складало 19,4 % загальної кількості переселенців. Головними причинами цього явища стали відсутність в областях колонізації необхідних для господарювання природно-кліматичних умов та вільних ділянок казенної землі. До того ж, специфіка переселенського руху селянства Півдня України полягала у наявності феномену маятникової територіальної міграції. Тобто для 3,3 % прямих, або 17 % зворотних, переселенців Півдня України від'їзд до Сибіру чи Зауралля був сезонним явищем. Хоча в регіонах колонізації представники цієї групи мали ділянки орної землі, основна частина господарства у них залишилася в сільській місцевості південноукраїнських губерній [19, с. 92].

Аналізуючи селянську рефлексію на урядове стимулювання територіальної мобільності слід також додати, що ще з 80-х рр. ХІХ ст. у переселенців з південноукраїнських губерній сформувалася стійка тенденція оселятися переважно лише в трьох з дев'ятнадцяти областей — Семиріченській, Тобольській та Акмолінській. Причини такого вибору полягали у схожості природно-кліматичних умов, ландшафту, господарської спеціалізації, етнічного та релігійного складу населення останніх. При цьому, розмір пропонованої ділянки на казенних землях у даних адміністративно-територіальних одиницях, на нашу думку, відігравав для селян Півдня України головну, а не визначальну роль. У порівнянні з іншими регіонами заселення він був меншим на 7 – 8 % й коливався від 24 до 40 десятин на родину. Визначенні чинники обумовили той факт, що з усієї кількості переселенців із степової України понад 60 % зупинилися на постійне місце проживання саме у трьох згаданих областях [20, оп. 1, спр. 3, арк. 1 – 339].

В соціально-стратифікаційному відношенні вихідці з губерній степової України якісно відрізнялися від переселенців з інших регіонів європейської частини імперії. Ще наприкінці ХІХ ст. в областях колонізації за ними закріпилася слава енергійних та заможних господарів. Такий стан речей був пов'язаний із суттєвою розбіжністю

у співвідношенні загальноросійських та південноукраїнських показників майнового забезпечення від'їжджаючих.

Серед переселенців з Півдня України частка незаможних, у порівнянні з середніми показниками Європейської Росії, була набагато меншою, що можна відобразити у відносній пропорції як 56 % : 92 %. Когнітивна поведінка представників цієї верстви від'їжджаючих була типовою. Внаслідок відсутності достатніх обігових коштів вони, напередодні від'їзду, спродували свої наділи односельцям. Це давало можливість отримати суму від 200 до 400 карбованців. Як наслідок майже всі незаможні переселенці з Півдня, як і з інших регіонів, оселялися на ділянках казни [19, с. 96].

У порівнянні із середніми показниками частка від'їжджаючих з Півдня України середняків була в 4,5 рази більшою та дорівнювала 27,7 %. Після отримання переселенських документів останні спродували не все, а лише частку свого господарства, що дозволяло отримувати від 500 до 800 карбованців. Чисельний характер таких випадків відображав кризу патріархальних звичаїв в середняцькій родині в регіоні та розпаду її на малі сім'ї. Частина останніх, за попередньою згодою з родичами, отримувала відступного та переїжджала до областей колонізації. При цьому, на новому місці 4 % переселенців-середняків оселялися в общинах старожилів, а ще 28 % на куплених у приватних власників землях. Втім, більше двох третин від'їхавших середняцьких родин оселялися на казенних ділянках [19, с. 97].

Активну участь в переселенському русі з Півдня України приймали заможні селяни. Їх частка перевищувала середні показники в 10 раз й сягала 15,9 % (77 961 особа). Майнове забезпечення представників цього прошарку дозволяло в ході переселення та заснування господарства на новому місці використовувати власні накопичення. Ділянки орної чи присадибної землі як правило віддавалися заможними селянами в оренду односельцям. землеволодіння. До того ж, саме серед цього прошарку найбільш поширеним був феномен маятникової міграції. Хоча переважна більшість міцних переселенців з Півдня України осідали в областях колонізації на казенних землях, чверть з них закріплювали за собою ділянки лише на правах оренди [19, с. 99].

Співвідношення між вище означеними групами переселенців з Півдня України суттєво відрізнялося на повітовому рівні, що цілком відображало строкату картину соціальної стратифікації місцевого селянства. Схожим із усередненим по Європейській Росії, в цьому контексті, був лише соціальний образ від'їжджаючих з Херсонщини.

Залучення до переселенського руху та сприйняття його як своєрідного ліфту висхідної мобільності перетворювало від'їжджаючих з Півдня України селян на пошукачів кращої долі. Завдяки створеним державою умовам, власним якостям та накопиченням вони в областях колонізації ставали з часом більш заможними й входили до складу тих, кого уряд бачив майбутньою опорою імперії. Але активізація переселенської політики уможливила лише тимчасове покращення соціальної ситуації в місцях відбуття. З одного боку, в сільській місцевості південноукраїнських губерній темпи від'їзду зрівнялися з постійно зростаючими показниками природного відтворення селянства лише протягом 1906 — 1910 рр. З іншого, від'їжджаючі не вдалися, як було прогнозовано місцевим та столичним чиновництвом, до масового продажу своїх наділів. За допомогою тих ділянок переселенців, що поступили на земельний ринок, лише частково була задовільнена



споживча потреба в землі сільських общин та капіталізовані бажання незначної частки селянської верхівки.

В межах третього екстенсивного напрямку розв'язання селянського питання в досліджуваний період уряд вжив заходи щодо розповсюдження асоціативних форм самоорганізації на селі. До складу останніх входили селянські позиково-ощадні, кредитні та поземельні товариства. Впровадженням їх визнавався факт необхідності допомоги сільським мешканцям в обігових коштах, з одного боку, а також валідності створення альтернативних общині соціальних організацій. До того ж, правова база функціонування товариств була дуже розмитою, що надавало можливість її членам достатньо вільно використовувати кошти статутного фонду чи каси.

На фазі спаду уваги до аграрного питання проблема створення селянських товариств отримала неоднозначного ставлення. Ліберальні кола приватних власників та бюрократії вважали їх прогресивним явищем, оскільки оборотні позики товариствам упереджували продаж селянами зерна восени й, таким чином, гальмували падіння цін на ринку збіжжя. Існувала думка про підвищення через них агрокультури селян, що відволікло б останніх від ідей додаткового наділення землею. Але консервативна частина дворянства вважала створення асоціативних форм на селі недоцільним, бо це призвело б до втрати їхніми господарствами дешевої найманої сили. Теза про вирішеність селянського питання на той момент вплинула й на визнання общини у якості соціальної основи для створення позикових чи кредитних об'єднань. За таких умов до 1880-х рр. зареєстровані селянські товариства не отримали вагомого поширення ні у південноукраїнських губерніях ні, в цілому, по Російській імперії. Але на території перших, не залежно від курсу аграрної політики, на той час отримали широкого розповсюдження такі традиційні форми асоціативної селянської самоорганізації як толока, супряга та артіль. Серед заможного селянства в регіоні використовувався такий капіталізований вид соціальної спільності як орендна кумпанія [21, с. 192].

Тенденція до зростання кількості селянських спільностей асоціативного типу стала помітною вже на початку фази актуалізації аграрного питання. Відправним моментом в інституціоналізації першої був дозвіл Селянському поземельному банку сприяти купівлі земель товариствам для створення хуторів-виселків. Разом з цим, суттєвим стимулом для перетворення тенденції в масове явище стало прийняття Закону від 1 червня 1895 р. про створення установ дрібної позики, а також затвердження в 1897 р. типових статутів кредитних товариств. Не дивлячись на те, що розповсюдженню асоціативних форм самоорганізації перешкоджали незначний обсяг субсидій Держбанку, правові обмеження та консерватизм свідомості селянства, штучне стримування мобілізації надільних земель, вже напередодні Першої світової війни до складу товариств різного типу на території південноукраїнських губерній входило більше двох третин сільського населення [22, с. 28].

В середині 90-х рр. XIX ст. в питанні заснування необщинних селянських об'єднань на зміну патерналізму приходить ринкова раціональність. На другий план в цей час відходить принцип опікування селянськими позиковими справами, в межах якого нестача платежів сільського населення до казни могла компенсуватися надходженнями по іншим бюджетним статтям. На його місце встановлюється принцип комерційної доцільності фінансової самодостатності товариств, а також економічної та майнової відповідальності їх членів. До того ж, позиково-ощадні

товариства отримували право надавати своїм пайщикам позики на суму до 100 крб. терміном до одного року, а кредитні товариства, згідно з новою нормою закону, взагалі могли створюватися не маючи статутного капіталу [22, с. 31].

Слід підкреслити, що на Півдні України діяльність усіх типів асоціативних форм селянської самоорганізації отримала екстенсивного характеру, бо у 80 % їх операцій предметом купівлі-продажу були земельні ділянки. Лише незначна частина коштів спрямовувалася на придбання покращеного реманенту, сортів посівного матеріалу чи нових порід худоби. До того ж, дистанційованість місцевої адміністрації від діяльності селянських товариств створювала для їх членів умови вільного подальшого розвитку, що сприяло поширенню на селі підприємницької свідомості та посиленню конкурентної боротьби за землю. В умовах урядової підтримки сільської общини селянська рефлексія в регіоні на Закон 1 червня 1895 р. являла собою прагматичний крок до інституціоналізації асоційованих форм господарювання на селі.

Таким чином, проміжні результати реалізації екстенсивного напрямку аграрної політики в умовах ринково-капіталістичної трансформації можна охарактеризувати як позитивні. Вони відобразили соціальну раціоналізацію дій уряду по прискоренню функціонування механізмів збільшення селянського землеволодіння, яке напередодні Першої світової війни стало на території південноукраїнських губерній домінуючим. Кожною із складових цього напрямку переслідувалися принаймні три завдання — забезпечення соціального спокою, створення земельно-ресурсного потенціалу для підвищення якості життя на селі, повернення довіри до влади. Позитивну роль в цьому контексті відіграло й зниження податкового тиску на селян та скасування у 1905 р. викупних платежів. Але на досліджуваний момент владі були невідомі механізми соціального та економічного управління демографічною ситуацією на селі, що стало однією з головних причин актуалізації проблеми земельного голоду та періодичного зростання очікувань переділу головного ресурсу аграрного сектора.

Публікація розкриває один з аспектів соціальної історії південноукраїнського селянства доби ринково-капіталістичної трансформації і є невід'ємною складовою дисертаційного дослідження. Подальші перспективи пошуку можуть бути пов'язані з розкриттям питань інтенсифікації селянського повсякдення, еволюції інституціональних основ поведінки сільського населення, кризи патріархальної селянської родини, що мали місце на зламі XIX — XX століть та відбувалися під впливом аграрної політики. Матеріали статті можуть бути використанні під час викладання спецкурсів з аграрної історії України, соціальної історії селянства, історичного краєзнавства тощо.

#### Бібліографія

1. Вдовин В. С. Крестьянский поземельный банк (1883 — 1895) / В. С. Вдовин. — М. : Госполитиздат, 1959. — 196 с.
2. Державний архів Автономної Республіки Крим. Фонд Катеринославсько-Таврійського відділення Селянського поземельного банку. — Ф.71.
3. Сборник правил и инструкций по Крестьянскому поземельному банку. 1883 — 1908. — СПб. : Типография Министерства Финансов, 1908. — 639 с.
4. Російський державний історичний архів. Фонд Селянського поземельного банку. — Ф. 592.

5. Дубровский С. М. Сельское хозяйство и крестьянство в России в эпоху империализма / С. М. Дубровский. — М. : Наука, 1969. — 308 с.
6. Статистические материалы к Отчету Крестьянского поземельного банка за 1908 год (первый год ведения). — СПб. : Печатка С. П. Яковлева, 1911. — 391 с.
7. Статистический ежегодник России. 1915 год. Год XII. — Пг. : Печатка С. П. Яковлева, 1916. — 247 с.
8. Опря А. В. Роль Крестьянского поземельного банка в проведении Столыпинской аграрной реформы на Украине. (1906 — 1916) / А. В. Опря — Диссертация на соискание уч. степени к. и. н. : 07. 00. 01. — Днепропетровск, ДГУ, 1982. — 191 с.
9. Статистические материалы к Отчету Крестьянского поземельного банка за 1914 год (седьмой год ведения). — СПб. : Печатка С. П. Яковлева, 1916. — 392 с.
10. Підсумки вибіркового аналізу Всеросійського сільськогосподарського та поземельного перепису 1917 року. — Харків : Держвидав «Господарство України», 1931. — 135 с.
11. Статистический справочник по землевладению и землепользованию Екатеринославской губернии. — Екатеринослав : Губернская типография, 1917. — 287 с.
12. Краснікова О. М. З історії становлення та функціонування земельних банків в Україні. (1861 — 1918) / О. М. Краснікова // УІЖ. — 1999. — № 6. — С. 36 — 47.
13. Приймак О. М. Столипінська аграрна реформа на Півдні України (1906 — 1917 рр.) / О. М. Приймак. — Запоріжжя : РА Тандем-У, 2002. — 188 с.
14. Приймак О. М. Позикова політика селянського банку на Півдні України / О. М. Приймак // Наукові праці Історичного факультету ЗДУ. — Запоріжжя : Просвіта, 2005. — Вип. XIX. — С. 108 — 112.
15. Статистические материалы к Отчету Крестьянского поземельного банка за 1910 год (третий год ведения). — СПб. : Печатка С. П. Яковлева, 1913. — 677 с.
16. Якименко Н. А. Переселенческое движение на Украине в период Столыпинской аграрной реформы (1906 — 1913) / Н. А. Якименко — Диссертация на соискание уч. степени к. и. н. : 07. 00. 01. — К., 1977. — 176 с.
17. Переселение и укрепление земли // Сельскохозяйственная хроника Херсонского уезда. — 1909. — Ноябрь. — С. 17 — 18.
18. Переселение в Сибирь. Прямое и обратное движение переселенцев семейных и одиночных. — СПб., 1906. — 61 с.
19. Янзин И. В. Переселенческая статистика о хозяйственном положении переселенцев (По исследованию Переселенческого Управления) / И. В. Янзин // Вопросы колонизации. — СПб. : Учебное дело, 1914. — № 14. — С. 73 — 102.
20. Державний архів Херсонської області. Фонд Дніпровської повітової Земської Управи. — Ф. 5.
21. Дякин В. С. Деньги для сельского хозяйства 1892 — 1914 гг. (Аграрный кредит в экономической политике царизма) / В. С. Дякин — СПб. : Изд-во СПбГУ, 1997. — 356 с.
22. Прокопович С. Н. Сельскохозяйственная кооперация и бюджет крестьянского хозяйства / С. Н. Прокопович. — М. — Пг. : Изд-во центр-го тов-ва «Кооперативное издательство», 1922. — 148 с.

Приймак О. Н.

**Социальные параллели реализации экстенсивного направления аграрной политики на Юге Украины в конце XIX – начале XX веков.**

В статье содержится анализ влияния рычагов аграрной политики царизма на изменения в землевладении на территории южноукраинских губерний. Раскрыты социальные последствия деятельности Крестьянского банка, реализации переселенческой политики и стимулирования правительством создания сельскохозяйственных товариществ в южноукраинском селе. Особое внимание уделено проблемам социальной актуализации аграрного вопроса, отражению в регионе действий правительства по созданию новой социальной опоры на селе, социальной рефлексии крестьянства на изменения в курсе аграрной политики.

Priymak O. N.

**The Social parallels of realization of extensive direction of agrarian policy on South of Ukraine in the end XIX – beginning of XX ages.**

In the article there is an analysis of influence of levers of agrarian policy of царизма on changes in a landownership on territory of southukraine provinces. It open social consequences of activity of the Peasant bank, realization of migrant policy and stimulation the government of creation of agricultural associations, in a southukraine mud flow. The special attention is spared to the problems of social actualization of agrarian question, to the reflection in the region of actions of government on creation of new social support on a mud flow, to the social reflection of peasantry on changes in a course an agrarian policy.

Ерохина Л. А.

**ОРГАНИЗАЦИЯ ОБЩЕСТВА ПОКРОВИТЕЛЬСТВА ЖИВОТНЫМ В НАШЕМ КРАЕ В КОНЦЕ XIX – НАЧАЛЕ XX ВВ.**

Проблема взаимоотношения человека с окружающей природой была актуальна всегда. Еще в глубокой древности проявились элементы потребительского отношения к животному миру. Развитие общества, науки и техники, на протяжении многих столетий лишь усугубило все более растущие противоречия между человеком и животным миром.

В данной статье, написанной на основе архивных материалов и ранее опубликованных сведений [1; 2; 3], рассказывается о том, как более 150 лет тому назад передовая часть Российского общества обратила внимание сограждан на жестокое обращение с животными и объединилась, чтобы противостоять этому.

Длительное время характер и масштаб человеческой деятельности не причиняли ощутимого ущерба окружающей среде, и лишь в последние два столетия привели к существенным изменениям. Огромное этическое влияние на отношение к животному миру оказали движения покровительства животным, целью которых была защита животных от бесцельного истребления и жестокого обращения с ними. Родиной этих движений стала Англия. В 1824 году в Лондоне Ричардом Мартином было основано первое общество покровительства животным [4, сс. 245 – 246]. Благородная идея милосердного отношения к животным была подхвачена и в других странах. В 1905 г. общества покровительства животным были зарегистрированы в следующих странах: Австралии – 4, Австро-Венгрии – 27, Англии – 165, Южной Африке – 10, Америке – 240, Бельгии – 8, Герма-